

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

KAMANDAR ŞƏRİFLİ

MƏTNŞÜNASLIQ
(VII – XIX əsr yazılı abidələri əsasında)

Bakı, "Tural-Ə" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2001

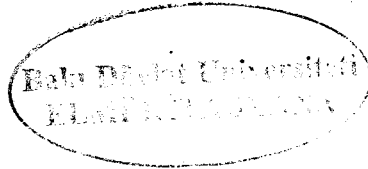
Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 22 dekabr 2000-ci il tarixli 10 №-li iclasının qərarına əsasən nəşr edilir.

8(09)
α W 56

Elmi redaktorlar:
Filologiya elmləri doktoru
Şamil Cəmişidov,
Filologiya elmləri doktoru
Azadə Musayeva
Rəyçilər:
Filologiya elmləri doktoru
Cənnət Nağıyeva,
Filologiya elmləri doktoru
Möhsün Nağıyev,
Filologiya elmləri namizədi
Məmməd Adilov
Xəttatı: Hacı Müzafəddin Əzizov

2004804

§ 4702060200 - 2001
104 - 2001

Bu kitab qaynaqları keçmiş yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlı olan çağdaş mətnşünaslıq elminin özülünü təşkil edən klassik mətnşünaslığın öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq bu tədqiqat işində mətnşünaslıq elminin qaynaqları və inkişaf mərhələləri, metod və prinsipləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Aparılan tədqiqatların əsasını Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda və bir sıra başqa ölkələrin kitabxanalarında saxlanılan çoxsaylı türkdilli, ərəbdilli və farsdilli yazılı abidələr təşkil edir.

ÖN SÖZ

Keçmiş yüzilliklərdə işıqlı zəkaların yaratmış olduqları yazılı abidələrin mətnləri üzərində aparılan kompleks araşdırmalar nəticəsində meydana gəlmiş, filologiyanın ən mühüm və geniş vüsət tapmış müstəqil elm sahələrindən biri də mətnşünaslıqdır. Mətnşünaslıq, aftoqrafları əlimizdə olmayan, ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş katib nüsxələrinə gəlib bizə çatmış orta əsrlərin yazılı abidələrinin mətnlərini araşdıran, müəyyən metod və prinsiplər əsasında həmin abidələrin mətnlərinin tarixini öyrənən, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix, paleoqrafiya və s. sahələrlə bağlı olan bir elmdir. Mətnşünaslığın əsaslandığı tədqiqat metodu müqayisəli - tarixi araşdırma üsuludur. Bu üsula əsasən tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş abidənin əlyazma nüsxələrinin hər biri ayrılıqda yox, onların hamısı müqayisəli şəkildə, köçürülmə tarixlərinə uyğun araşdırılır. Eyni zamanda tekstoloji tədqiqatlar, mətni araşdırılan əsərin müəllifinin həyatı, yaradıcılığı və dövrü ilə bağlı şəkildə aparılır. Bununla da, əsrlər boyu nüsxədən-nüsxəyə köçürülərək çoxaldılmış əsərin hansı təhriflərə və dəyişmələrə məruz qaldığı aydınlaşdırılır.

Mətnşünaslıq yalnız ədəbiyyat tarixi üçün yox, eyni zamanda mədəniyyət tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən bir elmi sahədir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün, obyektiv şəkildə öyrənilməsi, klassik mətnlər üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatların dəqiqliyindən az asılı deyildir. Belə ki, orta yüzilliklərdə yaradılmış əsərlər ayrı-ayrı müəlliflərin dünyagörüşlərini, istedadlarını, bədii sənətkarlıqlarını, elmə verdikləri yenilikləri və s. əks etdirən yazılı abidələr olmaqla bərabər, həm də mədəniyyət tarixini işıqlandıran başlıca məxəzlərdir. Buna görə də, klassiklərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə yaratmış olduqları əsərlərin düzgün elmi mətnlərini tərtib etmək və onları öz müəlliflərinə mənsub etmək, hər şeydən öncə ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün öyrənilməsi deməkdir. Bu da mətnşünaslıq elminin əhəmiyyətini səciyyələndirən başlıca məziyyətlərdir. Təsədüfi deyildir ki, görkəmli rus alimi D.S.Lixaçev mətnşünaslığın rolunu yüksək qiymətləndirərək yazır: "Mətnşünaslıq ədəbiyyat tarixinin əsasıdır. Ayrı bir abidənin mətninin tarixi bütünlüklə ədəbiyyat tarixi üçün geniş və ilkin material verir." (211, 30).

Azərbaycanda mətnşünaslıq XIX əsrin II yarısından etibarən bir elmi sahə kimi formalaşmağa başlasa da, onun qaynaqları keçmiş

yüzlilliklərin dərin qatları ilə bağlıdır (273;36). Mətnşünaslıq əvvəlcə elmi - praktiki fəaliyyət sahəsi kimi mövcud olmuş və o da başqa elmlər kimi uzun əsrlər boyu müxtəlif inkişaf mərhələləri keçərək, zəngin baza yaratdıqdan sonra, bir elmi sahə kimi formalaşmış, onun nəzəri əsasları və metodologiyası yaradılmışdır. Ə.Mirəhmədovun sözləri ilə desək "belə bir tarixi təkamül yolu Azərbaycan mətnşünaslığı üçün də səciyyəvidir" (79,4).

Orta yüzlilliklərdə mətbəə üsulu ilə kitab çapı olmadığına görə, şair, yazıçı və alimlərin yaratdıqları elm və ədəbiyyat abidələri katib nüsxələrində yayılıb, intişar tapırdı. Onların əsərləri müxtəlif məktəblərə ayrı-ayrı ədəbi cərəyanlara və təriqətlərə mənsub olan, bilik səviyyəsi baxımından biri-birindən fərqlənən katiblər və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülüb yayılarkən müxtəlif xarakterli təhriflərə, ixtisarlara, əlavələrə və s. məruz qalmış və bunun nəticəsində də bir müəllifin ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əsərinin biri-birindən fərqlənən müxtəlif nüsxələri meydana gəlmişdir. Hətta bir sıra Azərbaycan və başqa şərq klassikləri hələ öz sağlıqlarında əsərlərinin üzünü köçürən katib və xəttatların əlindən şikayətlənmişlər (140,3-5; 75; 144,16; 116,46-47).

Bu təhrifləri görən və köçürülən əlyazma kitablarına gəlir mənbəyi kimi yox, xalqın mədəniyyət tarixinin başlıca daşıyıcıları kimi baxan orta yüzlilliklərin bir sıra qabaqcıl alimləri və ziyalıları onların qarşısını almaq və abidələri hər cür təhriflərdən qorumaq və mətnə müdaxilə etmədən orada olan dəyişmələri, əlavələri, ixtisarlara və s. xarakterli təhrifləri islah etmək məqsədilə bir əsərin iki, üç və daha artıq nüsxələri əsasında onun müəllif iradəsinə uyğun mətnini hazırlamağa çalışmışlar. Beləliklə də, çağdaş mətnşünaslıq elminin ilk rüşeymləri və qaynaqları yaranmağa başlamışdır. Hər hansı bir elmin, o cümlədən mətnşünaslığın da indiki və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün onun tarixi köklərini və günümüzədək keçdiyi inkişaf yollarını öyrənmək olduqca zəruridir. Rus ədəbiyyatşünaslığında yazılı abidələrin elmi-tənqidi mətninin tərtibi və nəşrə hazırlanması ilə yanaşı mətnşünaslığın nəzəri problemləri, metod və üsulları hərtərəfli öyrənilərək bir sıra monoqrafik tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Onlara nümunə olaraq, D.S.Lixaçevin "Текстология", Y.İ.Proxorovun "Текстология", S.A.Reyserin "Палеография и текстология нового времени", kollektiv əməyin məhsulu olan "Основы текстологии" və başqa tədqiqat əsərlərini göstərmək olar. Rusiyada ayrı-ayrı elmi mərkəzlərdə tanınmış

ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən orta əsr abidələri üzərində aparılmış fundamental tədqiqatlar sayəsində mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi tarixi kökləri, müasir problemləri, metodologiyası və gələcək inkişaf yolları dərindən öyrənilmişdir.

Zəngin bədii və elmi irsə yiyələnən Azərbaycan ədəbiyyatının uzun yüzilliklər ərzində yaradılmış ölməz abidələrinin tekstoloji baxımdan araşdırılması və onların elmi tənqidi mətnlərinin tərtibi sahəsində alimlərimizin xidmətləri olduqca böyükdür. Məhz onların gərgin və şərəfli əməyi sayəsində Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Şah İsmayıl Xətəinin və neçə-neçə Azərbaycan və başqa Şərq klassikləri əsərlərinin dəyərli elmi - tənqidi mətnləri tərtib edilmiş, onların əsasında mükkəmməl kütləvi nəşrlər həyata keçirilmişdir. Hər bir əsərin elmi - tənqidi mətni tərtib və nəşr edilərkən ona müxtəsər, bəzi hallarda isə nisbətən müfəssəl müqəddimələr yazılmışdır. Bu müqəddimələrdə adətən yığcam şəkildə tədqiqat prosesində müəyyənləşdirilmiş nüsxə fərqləri və araşdırmalara cəlb edilmiş əlyazma nüsxələri ilə bağlı şərhlər və izahlar verilmiş, elmi - tənqidi mətnin tərtib prinsipləri aydınlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı klassiklərin əsərlərinin mətnləri üzərində tekstoloji araşdırmalar aparan Azərbaycan alimləri mətnşünaslığın bu və ya digər məsələləri ilə bağlı müxtəlif elmi və elmi - kütləvi nəşrlərdə çıxış etmişlər. Lakin təəssüfləndirici haldır ki, orta əsr yazılı abidələrinə söykənərək klassik mətnşünaslığın ilkin qaynaqları və inkişaf yolları, onun metod və üsulları hələ indiyədək öyrənilməmişdir. Uzun əsrlərdən bəri zəngin elmi ənənələr yaratmış orta əsr Azərbaycan mətnşünaslığı haqqında heç bir monoqrafik tədqiqat aparılmamış və bu elm sahəsi sistemli şəkildə işıqlandırılmamışdır. Nəinki klassik mətnşünaslıq, hətta çağdaş mətnşünas alimlərin klassik mətnlərin tədqiqi və nəşrə hazırlanması sahəsində əldə etdikləri zəngin təcrübə ümumiləşdirilərək, geniş araşdırmalarla müasir Azərbaycan mətnşünaslığı və onun nəzəri problemləri də kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Bununla da Azərbaycan tədqiqatçıları mətnşünaslığın nəzəri problemlərini öyrənməkdən çox, ayrı-ayrı abidələrin elmi - tənqidi mətninin tərtibinə və nəşrinə daha çox yer vermişlər. Beləliklə, Azərbaycan mətnşünaslığı bir növ praktiki fəaliyyətlə əhatə olunmuşdur. Xarici ölkələrdə mətnşünaslığın eynən belə bir vəziyyətdə olması haqqında D.S.Lixaçev demişdir: "Xarici ölkələrdə mətnşünaslıq elminin acınacaqlı vəziyyətinin bir sıra ümumi səbəbləri vardır. Mətnşünaslıq, mətn nəşrinin praktiki məsələ-

lərilə boğulmuşdur. Bu da nəzəriyyənin inkişafına mənfi təsir bağışlayır... Mətnşünaslıq haqqında tədqiqatlar az nəşr olunur." (211,61).

İstər mətnşünaslığın nəzəri problemlərinin öyrənilməsi, istərsə də onun gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından, klassik mətnlərdə aşkar edilmiş təhriflərin və onları doğuran səbəblərin müəyyənləşdirilərək sistemli şərhləndirilməsi, eləcə də çağdaş mətnşünaslıq elminin özülünü təşkil edən klassik mətnşünaslığın araşdırılması bu elmi sahənin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən isə, belə araşdırmalar ortacağ Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir tarixinin öyrənilməsinə də əvəzsiz yardım göstərmiş olardı. Belə ki, mətnşünaslıq ədəbi - tənqidi fikirlə bağlı şəkildə keçmiş yüzilliklərin dərin qatlarında meydana gəlmiş, onunla inkişaf edərək zəngin ənənələr yaratmışdır. Bu baxımdan mətnşünaslığın tarixi inkişaf yolunun, onun metod və prinsiplərinin araşdırılması, orta əsr Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrinin ayrı-ayrı mərhələlərində onun hərtərəfli kamil mənzərəsini yaratmaq üçün də böyük imkanlar açır.

Mətnşünaslıq elminin tarixi kökləri və inkişaf yolları, eləcə də onun nəzəri problemləri və metodologiyası yalnız Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, həm də ərəb, fars və başqa türk xalqlarının ədəbiyyatşünaslığında da fundamental tədqiqat obyektinə olamışdır. Bu xalqların mədəniyyətləri, o cümlədən ədəbiyyatları uzun yüzilliklərdən bəri biri-birini qidalandırmaqla qarşılıqlı əlaqə və təsir şəraitində yaranmış və inkişaf etmiş, eyni qrafikaya əsaslanmış və biri-birilə çarpışmışdır. Şərq xalqlarının klassik ədəbiyyatı və onun nəzəri məsələləri biri-birinə çox yaxın olduğu kimi, mətnşünaslığın tarixi inkişaf mərhələləri, nəzəri və praktiki üsulları da biri-birinə olduqca yaxındır. Odur ki, bu tədqiqat işi gələcəkdə klassik türk, ərəb və fars mətnşünaslığının nəzəri problemlərinin araşdırılması üçün də yaxşı imkanlar yaradır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq, bu tədqiqat işində, mətnşünaslıq elminin tarixi kökləri və inkişaf yollarının, eləcə də onun metod və prinsiplərinin orta əsrlərin yazılı abidələri əsasında kompleks şəkildə araşdırılması bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu tədqiqat işinin əsasını Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunun xəzinəsində mühafizə olunan çoxsaylı türkdilli, farsdilli və ərəbdilli yazılı abidələr təşkil etmişdir. Bu abidələrin əsas hissəsi Azərbaycan ərazisində, bir qismi isə başqa Şərq ölkələrində

yazılmış və ya köçürülmüşdür. Bunlarla yanaşı başqa Şərq ölkələrinin əlyazma xəzinələrində saxlanılan bir sıra əlyazmaları da tədqiqata cəlb edilmişdir. Yazılı abidələrlə bərabər orta əsr məxəzləri və çağdaş tədqiqatlar da bu araşdırmalarda istifadə edilmişdir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏLYAZMA KİTABI VƏ KİTABXANALARI

Tekstoloji araşdırmaların başlıca tədqiqat obyektı, uzun yüzilliklər boyu katib və xəttatların gərgin əməyinin məhsulu kimi geniş yayılmış əlyazma kitabları olduğundan, hər şeydən öncə əlyazma kitab sənətinin yaranma və inkişaf mərhələləri araşdırılmalıdır. Bununla yanaşı klassik mətnləri nüsxədən - nüsxəyə köçürərək çoxaltmış və dövrünün bir növ "nəşriyyatları" rolunu oynamış katiblərin, xəttatların, ayrı-ayrı alim və ziyalıların, eləcə də başqa kitabçıların işi ilə yaxından tanış olmaq, onların yaradıcılıq laboratoriyasını dərinləndirən öyrənmək lazımdır. Belə ki, orta yüzilliklərdə yaradılmış, katib və xəttatlar tərəfindən üzləri köçürülərək geniş coğrafi ərazidə yayılmış mədəniyyət abidələrindən hər hansı birinin tarixi mətni bərpa edilərkən, mətnşünas həmin əsərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə köçürülmüş nüsxələri arxasında dayanan qədim kitabçıları təsəvvür etməli, onların iş prinsipini və şəraitini, ümumi səviyyəsini və abidələrin köçürülməsində güddükləri məqsədləri bilməlidir. Mətnşünas kitabçıların psixologiyasına nüfuz etməli, onların mətnlərdə sərbəst, yaxud qeyri-sərbəst şəkildə yol verdikləri təhriflərin səbəblərini öyrənməlidir. Ümumiyyətlə tədqiqatçı hər bir katibin, yaxud xəttatın fərdi xüsusiyyətlərini nə qədər dərinləndirən öyrənsə, onun tərtib edəcəyi mətn bir o qədər etibarlı olar. Belə ki, hər bir kitabçı köçürdüyü mətnə özünə xas xüsusiyyətlərdən irəli gələn təhriflər və dəyişmələr etmiş, mətnə öz fərdi izlərini buraxmışdır (211,58).

Bəşər tarixində mədəniyyətin meydana gəlməsi və inkişafı yazı və onunla birlikdə əlyazma kitabının yaranması ilə sıx surətdə bağlıdır. Müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı dövrlərdə meydana gəlmiş yazı və əlyazma kitabı elmin, maarifin yayılmasına və insan zəkasının inkişafına əsaslı təkan vermiş başlıca qüvvə olmuşdur. "Kitab mədəni irsin, xalqın mənəvi sərvətinin qiymətli bir hissəsi" (81,XIII) olmuşdur. Hər bir xalqın orta yüzilliklərdə yaratmış olduğu maddi - mədəniyyət abidələri arasında əlyazma kitabı ən şə-
rəfli yerlərdən birini tutur.

Əsrlər boyu insan zəkasının məhsulu kimi meydana gəlmiş və XX yüzilliyədək böyük inkişaf mərhələləri keçmiş əlyazma kitabları bəşəriyyətin böyük tarixi yolundan, əcdadlarımızın təcrübələrindən söz açaraq, bu günkü nəsilləri düşündürür və gələcəyə istiqamətləndirir.

Hələ orta əsrlərdə Şərqi görkəmli mütəfəkkirləri mədəni tərəqqidə yazılı abidələrin rolunu yüksək qiymətləndirmişlər (181,407).

Hər bir xalqın işıqlı zəkalarının yaratmış olduğu mənəvi irs insan cəmiyyətinin arzu və istəklərini, fikir və düşüncələrini, mübarizə və qayğılarını qələbə və məhrumiyyətlərini, eləcə də insanın, onu əhatə edən təbiətin sirlərini öyrənməyə və dərk etməyə doğru yönəldilmiş axtarışlarını və kəşflərini əks etdirən zehni sərvətdir. Bu sərvət yüzilliklər boyu damla-damla toplanaraq bir ümmana - mənəvi sərvət ümmanına çevrilmişdir. Onun hər bir damlası (kitabı) keçmiş çağların ədəbiyyatının, tarixinin və elminin, ümumiyyətlə, mədəniyyət tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərini işıqlandıran sönməz məşəldir. Mənəvi irsin mövzusu insan və onu əhatə edən həyat və təbiətlə bağlıdır. Bu bağlıqla əlaqədar, istər ölkəmizin hüduqları daxilində, istərsə də onun xaricində Azərbaycan xalqının övladları tərəfindən yaradılmış zəngin mənəvi irs ümumdünya mədəniyyətinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. "Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı mənəvi sərvətlər xəzinəsində böyük və şərəfli yerlərdən biri kitaba məxsusdur. Xalqın bədi, elmi, fəlsəfi dühasını əks etdirən, onun həyat və mübarizə, sosial və mədəni tərəqqi yolunu işıqlandıran milli Azərbaycan kitabı "möcüzələr möcüzəsi" (M.Qorki) olan ümumdünya kitab mədəniyyətinin qiymətli tərkib hissəsidir" (80,42).

Şərqi müsəlman ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda əlyazma kitabı ayrı-ayrı sənət sahiblərinin, daha doğrusu kitab nəşri başlananadək uzun yüzilliklər boyu "nəşriyyat" rolunu oynamış katib, xəttat, müzəhib, rəssam və cildçilərin böyük və gərgin əməyi sayəsində yaradılmışdır. Orta yüzilliklərdə həmin sənət sahibləri hökmdarların himayədarlığı ilə yaradılmış ayrı-ayrı saray kitabxanalarında, mədrəsələrdə, müxtəlif təlim ocaqlarında, məscidlərdə və evlərdə, eləcə də xüsusi kitabxanalarda fəaliyyət göstərmişlər. Beləliklə, Azərbaycan əlyazma kitabı ən qədim dövrlərdən başlayaraq XX yüzilliyə qədər uzun və keşməkeşli bir yol keçmişdir.

Azərbaycan əlyazma kitabı mövzu və məzmun baxımından çoxşaxəli və zəngin olduğu kimi onun yaranma tarixi də çox qədimdir. Orta yüzilliklərin ayrı-ayrı məxəzlərindən bizə məlum olan, Azərbaycan ərazisində yaradılmış ilk yazılı abidə "Avesta"-dır (3;31;7;257;103; 214). İslamaqədərki əlyazma kitabının ən dəyərli nümunəsi olan, 21 kitabda toplanmış 815 fəsildən ibarət bu abidə ilk dəfə həxamanilər

dövründə (b.e.ə. VI yüzilliyin sonu - b.e.ə. V əsrin axırı), sonuncu dəfə isə Sasanilərin hökmranlığı illərində sistemə salınaraq, yazıya alınmışdır. Nizami Gəncəvi özünün "İskəndərnamə"sində yazır ki, "... İskəndər atəşpərəstlərin hikmətlə dolu kitablarını yunan dilinə çevirməyə fərman verir" (47,12).

Qobustan qayaları və başqa daşüstü yazılar, şəkillər və təsvirlər, Mingəçevirdəki Alban yazıları və epigrafik abidələr də qədimdən Azərbaycanda ərazisində mövcud olmuş yazılı abidələrdəndir (175).

"Min beş yüz illik tarixi olan "Kitabi-Dədə Qorqud abidəsi" (104,3) də xalqımızın mədəniyyət tarixində yaradılmış ən qədim kitab incilərindəndir. Müdriklik və hikmət xəzinəsi olan "Oğuznamə" də kitab mədəniyyətimizin ən qədim nümunələrindəndir (46; 32,5-12; 294; 170). "Eramızın VI əsridə "Oğuznamə"nin kitab halında olması haqqındakı tarixi məlumat onun daha əvvəlki dövrə aid olduğunu söyləməyə haqq verir; belə bir tarixi məlumat vardır ki, XIII əsrdə Misirdə məmluk bəylərinin oxuduğu bir "Oğuznamə" kitabının qırağında VIII əsrin birinci yarısında yaşamış, əslən Azərbaycandan olan görgəmli sərkərdə Əbu Müslümün belə bir qeydi varmış ki, bu kitab mənə ulu babam Buxtu xandan qalıbdır. Başqa bir "Oğuznamə" isə IX əsrin ilk illərində fars dilindən ərəb dilinə tərcümə edilmişdir" (32,5).

Göstərilən abidələrlə yanaşı, eləcə də 52 hərfdən ibarət olan Alban əlifbasında kitablar yazılması haqqında verilən bilgilər göstərir ki, hələ qədim Azərbaycanda kitab mədəniyyəti öz dövrünə görə yüksək səviyyədə olmuşdur.

VII yüzillikdə islam dininin qələbəsidən sonra meydana gələn, Qərbdə İspaniyadan tutmuş, Şərqdə Çinə qədər uzanan və özündə ayrı-ayrı xalqları birləşdirən böyük Ərəb Xilafəti bu xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində yeni bir eranın başlanğıcını qoydu. İslam dini və qüdrətli Ərəb Xilafəti göstərilən böyük ərazinin xalqlarını və ölkələrini özündə heç də mexaniki surətdə birləşdirməmiş, əksinə onların taleyində dərin və kəskin dönüş yaratmışdır. Sosial münasibətlər və sosial təşkilat formaları yenidən qurulmuş, müxtəlif xalqlara mənsub olan mədəniyyət ənənələri bir məcraya yönəldilmişdir.

İ.Y.Kraçkovski, X.A.Gibb, Y.E.Bertels, İ.P.Petruşevski, M.Mahmudov kimi rus, Avropa və Azərbaycan şərqşünaslarının yazdığı kimi (205,569; 173,36; 158,102; 233,35; 62,5), ümumərəb mədəniyyətinin yaradılmasında Ərəb Xilafətinə daxil olan xalqların, o cümlədən

Azərbaycan və başqa türkdilli xalqların və farsların böyük xidmətləri olmuşdur. Bu xalqların qabaqcıl ziyalılarının ərəb alim və ədibləri ilə yanaşı apardıqları məhsuldar elmi və ədəbi fəaliyyəti nəticəsində çoxtərəfli zəngin mədəni irs yaradılmışdır. Bu zəngin irsin yaradılmasında Azərbaycan xalqının öz payı vardır. "Bütün deyilənlər belə bir möhkəm əqidə yaradır ki, ərəbdilli orta əsr ədəbiyyatı müxtəlif xalqların birgə səyi nəticəsində yaranmış, inkişaf etmiş və formalaşmış qiymətli mədəni irsdir. Bu irsin əsas yaradıcılarından biri də Azərbaycan xalqı olmuşdur" (62,5).

Azərbaycan Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil edildikdən, ərəb dili və qrafikası hökmran mövqə tutduqdan sonra, ölkəmiz öz mədəniyyətinin yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövrdən başlayaraq anadilli ədəbiyyatımızla yanaşı ərəbdilli poeziyamız da inkişaf edir, bununla da kitab mədəniyyətimiz yenidən özünün çiçəklənmə dövrünə doğru ilk addımları atmağa başlayır. VII əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Azərbaycan ədibləri və alimləri öz əsərlərini ərəb dilində qələmə almağa başlayırlar. Əlyazma kitab mədəniyyəti inkişaf etdikcə zəngin kitabxanalar yaranır, ədəbi və elmi məclislər təşkil olunur, dini mübahisələr eşidilirdi (62,5).

Ərəbdilli ədəbiyyatla yanaşı anadilli bədii və elmi irs də zaman-zaman inkişaf edərək zənginləşirdi. "Oğuznamə" sübut edir ki, IX-XI əsrlərdə - Azərbaycanda ərəb və fars dillərinin zorakı yazılı dil hüququnu ələ keçirdiyi bir vaxtda, hətta çox-çox əvvəllər oğuz dili ədəbi - bədii fəaliyyətdə olmuş, zəngin bəşəri mündərəcəsi, ictimai-tarixi kəsəri, yüksək ədəbi - estetik səviyyəsi ilə seçilən ədəbiyyat yaratmışdır (46,15).

Yuxarıda deyilənləri XI yüzilliyin İran şairi Mənuçöhr Damğaninin aşağıdakı beyti də bir daha təsdiq edir:

"Be rah-e torkimana ke xubtər qun,

To şer-e torki bər xan məravo şere ğuzi" (17,124).

("Mənə o türkmənsayağı çox yaxşı dediyin türk və oğuz şerindən oxu").

Beləliklə, ərəb əlyazma kitabı ənənələrinin təsiri ilə Azərbaycanda yeni tipli kitab mədəniyyəti yaranmağa başladı. İslamın muqəddəs kitabı Qurani-kərim müsəlman aləmində kitab mədəniyyətinin yaradılmasında və inkişafında böyük rol oynadığı kimi, kitabların quruluşuna da təsir göstərmişdir. Buna görə də müsəlman şərqində əlyazma kitabı ümumərəb - islam ənənələri zəminində inkişaf etməyə başladı. Lakin

sonrakı yüzilliklərdən etibarən Azərbaycanda olduğu kimi başqa müsəlman ölkələrində də özlərinin kitab ənənələri yaranmağa başladı.

Əlyazma kitablarının sürətli inkişafı ilə əlaqədar kitabxanalar və kitab satışı üzrə dükanlar da meydana gəlirdi. Katiblərin sayının və kitaba tələbatın artması ilə kitab satışı üzrə dükanlar çoxalır, sonralar isə kitab satışı üzrə bazarlar yaranırdı. Şəhərlərin müəyyən küçələrində və bazarlarında kitab satışı təşkil edildiyi kimi, həmin yerlərdə katiblərin, xəttatların, rəssamların və cildçilərin emalatxanaları da fəaliyyət göstərmişdir. Onlar həmin emalatxanalarda birbaşa sifarişlər qəbul edərək, orada da yerinə yetirmişlər. Kitab dükanlarında və bazarlarında əlyazma kitabları ilə yanaşı yazı ləvazimatlarının (qələm, kağız, qamış, mürəkkəb, mürəkkəbqabı, qələmdan, qələm bıçağı, fırça və s.) da satışı təşkil olunarmış. "Türkiyənin şəhərlərinin çoxunda əlyazma kitablarının satışı üzrə ticarət dükanları var imiş. XVII əsrdə İstanbulda onların sayı 50 olmuşdur. Bu dövrdə və sonrakı yüzilliklərdə də müəyyən küçələrdə və bazarlarda ayrılmış yerlərdə kitab ticarəti aparılmışdır. Adətən tacirlərin dükanlarının ətrafında katiblər, cildçilər, əlyazma müzəhhibləri, mürəkkəb və pero hazırlayan ustalar, kağız satanlar və s. yerləşdirilmiş" (180,471).

Ərəb tarixçisi əl-Yaqubinin (IX əsrin II yarısı) verdiyi bilgilərə görə yalnız Bağdad şəhərində yüzə qədər kitab dükanları olmuşdur. Həmin dükanlar "Suq əl-vərraqin" ("Katiblər bazarı") adlanan xüsusi küçədə yerləşibmiş (302,41). A.A.Semyonov yazır ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində də Orta Asiya şəhərlərində belə kitab dükanlarından ibarət "rastayi - kitabfürüşan" adlanan sıralar olmuşdur (251,90). Bütün Şərqi ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanın Təbriz, Qəzvin, Ərdəbil, Marağa, Şəki, Gəncə, Şamaxı, Bakı və s. kimi mədəniyyət mərkəzlərində də belə kitab emalatxanaları və dükanları az olmamışdır (196; 183; 78).

Avropa və Rusiyada əlyazma kitabının yaradıcıları olan katib və xəttatların əsas tərkibləri rahiblər, fəaliyyət göstərdikləri yerlər isə monastr və kilsələr olduğundan onların köçürdükləri abidələrin əsas hissəsi dini xarakterli kitablardan ibarət olmuşdur. Misal kimi göstərmək olar ki, XI əsrdə cənubi İtaliyada köçürülmüş əlyazmaların ancaq 3%-i dünyəvi əsərlər olmuşdur. Onun da 2%-i qrammatika və leksikoqrafiyanı, yalnız 1%-ini qədim müəlliflər təşkil etmişdir (133,20).

Yaxın və Orta Şərqdə isə dövrünün hökmdarları və zənginləri öz saraylarında rəssamlıq və xəttatlıq məktəbləri, emalatxanalar və zəngin kitabxanalar yaratmaqla, şairləri və alimləri, katibləri və xəttatları, rəssamları, musiqiçiləri və başqa mədəniyyət xadimlərini saraylara dəvət edərək, onlara hamilik göstərməklə, elmin müxtəlif sahələrinə dair bədii ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə, tibb, riyaziyyat, nücum və s., - əsərlərin yazılmasını və köçürülməsini sifariş etməklə, eləcə də poeziya və aşiq məclisləri, musiqi bayramları keçirməklə elmin, kitab mədəniyyətinin və incəsənətin inkişafına böyük təsir göstərmişlər. Şərqi böyük dühası Nizami Gəncəvinin beş poeması, eləcə də onlarla başqa klassiklərin elmi və bədii əsərləri, dünyanın ən böyük və zəngin kitab xəzinələri və muzeylərini bəzəyən, olduqca incə zövqlə, bədii tərtibatla hazırlanmış və incəsənət əsəri səviyyəsinə qədər yüksəldilmiş nəfis əlyazmaları belə yaranmışdır. Bununla yanaşı saraylarda keçirilən poeziya və musiqi məclisləri də geniş intişar tapmışdı. Bu məclislərdə saray şairləri öz şeirlərini, ozanlar el dastanlarını, xalq nağıllarını və rəvayətlərini oxuyar və danışarmışlar. "X əsrdən etibarən Azərbaycanda saray ədəbiyyatı inkişaf edir. Saray ədəbiyyatında dini mövzularla bərabər, dünyəvi mövzular da mühüm yer tuturdu. Ölkədə baş verən tarixi hadisələr, ayrı-ayrı hökmdarların tərifi bu ədəbiyyatın əsas mövzusunun genişləndirir, dünyəvi ədəbiyyatın inkişafına kömək edirdi" (7,58).

Bu hal bütün müsəlman ölkələrində mövcud olan hökmdarların, şahzadələrin və əyanların saraylarında bir ənənəyə çevrilmişdi. "Bir sıra ortaçağ müəlliflərinin, - Dust Məhəmməd Hərəvi, Qazi Əhməd Qumi, Mustafa Əli Çələbi, İskəndər Münşi Türkmən və s., - əsərlərindən görünür ki, XY-XVII yüzilliklərdə o dövrün ayrı-ayrı hökmdarlarının və onların valilərinin, eləcə də şahzadələrinin sarayları kalliqrafiya, təsviri incəsənət, musiqi və poeziya mərkəzləri olmuşdur. Feodal zadəganları təsviri incəsənəti və kalliqrafiyanı poeziya, musiqi və vokal-rəqs incəsənəti ilə eyni dərəcədə qiymətləndirmişlər. Kalliqrafiya və təsviri incəsənət hökmdarların özlərinin də sevimli məşğuliyyəti olmuşdur" (197,4).

Hətta Harun ər-Rəşid dövründə xilafət saraylarında bir növ musiqi festivalları da keçirilmişdir. Belə ki, Harun ər-Rəşidin hökumranlığı illərində sorğu və müzakirə yolu ilə ən yaxşı ərəb mahnısının müəyyənləşdirilməsi üzrə bir növ müsabiqə keçirilmiş. Ən yaxşı mahnılar

bir neçə mərhələdən sonra müəyyənləşdirilmiş. Birinci mərhələdə yüz ən yaxşı mahnı seçilmiş, ondan sonra yüz mahnıdan onu, daha sonra on mahnıdan üçü və nəhayət axırıncı mərhələdə üç mahnıdan biri seçilmiş (266, 12-13).

Orta əsrlərdə əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində böyük şöhrət tapmış Təbriz, Marağa, İstanbul, Ərdəbil, Qəzvin, Bağdad, Herat, Şiraz, İsfahan, Buxara, Səmərqənd və başqa şəhərlərdəki xəttatlıq və miniatür məktəblərində Şərq, o cümlədən Azərbaycan kitab mədəniyyətinin ən nadir inciləri yaradılmışdı. Həmin əlyazma inciləri demək olar ki, dünyanın bütün qitələrinə yayılmışdır. Azərbaycan əlyazma kitabı da yalnız ölkənin coğrafi ərazisində məhdudlaşaraq qalmamış, dünyanın London, Paris, Nyu-York, Kembriç, Drezden, Vatikan, Belqrad, Praqa, Moskva, S.-Peterburq, Daşkənd, Tbilisi, Qahirə, Dəməşq, Bağdad, Tehran, İstanbul, Kəraçi, Kabul, Dehli və onlarla başqa mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxana və muzeylərində, eləcə də şəxsi kolleksiyalarda özünə şərəfli yer tutmuş, Avropa, Asiya, Amerika və Afrika qitələrindəki şərqşünasların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Ayrı-ayrı yüzilliklərdə şairlər, ədiblər və alimlər tərəfindən yaradılmış mədəniyyət abidələrini çoxaldaraq yaymış və kitab mədəniyyətinin ölməz nümunələrini dövrümüzədək gətirib çatdırmış katiblərin, xəttatların, rəssamların və başqa sənət adamlarının fəaliyyəti həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Orta əsrlərdən bu günədək onların sənətinə həsr edilmiş cild-cild əsərlər yazılmışdır. Bu sənətlə nəinki adi adamlar, hətta hökmdarlar və şahzadələr də məşğul olmuş və bu sənətə dərinlən yiyələnməyə çalışmışlar. Qazi Əhməd özünün "Kalliqraf və rəssamlar haqqında traktat" adlı əsərində yazır ki, Kamaləddin Behzad Heratdan Səfəvilər sarayına gələrkən, ustad Sultan Məhəmməd Şah İsmayıl Xətəinin kitabxanasında gənc Təhmasibə təsviri incəsənəti öyrədirdi (194, 182-183). Bu baxımdan "Şah İsmayılın oğlu Bəhram Mirzənin və nəvəsi İbrahim Mirzənin adları tarixdə xüsusi yer tutur. Bəhram Mirzə bir xəttat, şair, rəssam və musiqiçi kimi dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən idi. Onun çox zəngin kitabxanasında zəmanəsinin görkəmli şair, rəssam, xəttat və başqa sənətkarları fəaliyyət göstərirdi. Şahzadə İbrahimin kitabxanasında dövrünün ən qüdrətli sənətkarı - xəttat Rüstəm Əli, onun oğlu Mühəbbət Əli, Ələsgər Müsəvvir

və başqaları cəmləşmişdi. Bu kitabxanada üç min cild kitab vardır" (58, 6-7).

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində bir sıra şair və alimlər də katiblik və xəttatlıq sənətilə məşğul olmuşlar (248; 237; 58; 8; 196). "Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan kitabının inkişafında həm bir alim, müəllif, şair, həm də bir xəttat kimi iştirak edirdi. Onun xətti ilə 1848-ci ildə Tiflisdə yazılmış Mirzə Adıgözəlin "Qarabağnamə"si Leninqrad Şərq-şünaslıq institutunda saxlanılır" (80,47).

Mirzə Şəfi Vazeh də dərs deyərkən tələbələrin gözəl xətt ilə yazmasına böyük əhəmiyyət vermişdir. Mirzə Fətəli Axundov kalliqrafiya üzrə öz təlimini ondan almışdır (29,377).

Bir sıra hallarda isə bütöv bir ailənin bütün üzvləri kitab "nəşri" ilə məşğul olmuşlar. Belə ki, evdə arvad - katib, ər - miniatürist rəssam, qız - əlyazma kitabının tərtibatçısı, oğul isə cildçi kimi fəaliyyət göstərmişdir (133, 23). Əlyazma kitabının təşəkkül tapmasında və tərəqqisində belə ailələr az olmamışdır (387).

XIX əsrin görkəmli ədəbiyyatşünas alimi və kitabşünası Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə və onun övladlarının da əlyazma kitab mədəniyyətimizin inkişafında əməkləri əvəzsizdir (237). Əbdülqəni Nuxəvi geniş ensiklopedik biliyə yiyələnən alim və maarifçi müəllim olmaqla bərabər həm də gözəl, peşəkar katib olmuşdur. Əsasən nəsx və nəstəlik xətt nümunələri ilə onun qələmindən çıxmış hər bir əlyazma kitabı böyük sənətkarlıqla yazılmış və xüsusi estetik zövqlə tərtib olunmuşdur. Hal-hazırda Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan 300-dən çox adda Azərbaycan və başqa Şərq klassikləri əsərlərinin əlyazmaları Əbdülqəni Nuxəvinin ecazkar qələminin məhsuludur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də bu onun qələmindən çıxmış əlyazmaların hamısı deyildir. Onun qələmindən çıxmış neçə-neçə yazılı abidələr gəlib bizə çatmamışdır. Onun əli ilə köçürülmüş və hal-hazırda Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar institutunda saxlanılan əlyazma kitabları və topluları, eləcə də bir sıra tarixi sənədlər (423; 424; 425; 426; 427; 428; 429; 430; 431; 432; 433; 434; 187; 198; 49) öz elmiliyi, bədii tərtibatı, mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliliyi ilə fərqlənir. Yalnız B-733 şifrəli əlyazma toplusuna humanitar və təbiyyat, eləcə də ilahiyyat elmlərinin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş onlarla əsərin Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən tədqiq olunmuş mətnləri daxil edilmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə müəllimlik etdiyi Əlican bəy Nuxəvinin xüsusi mədrəsəsində (538,2 a) xəttatlığı bir fənn kimi tədris etmiş və bu fənnə dair "Məcmə xoş xətt" (422,47 a) adlı dərslik də yazmışdır. Alimin bu dərs vəsaiti dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Lakin tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, o bu dərs vəsaitinə ərəb qrafikası əsasında Şərqdə vüsət tapmış ayrı-ayrı xətt nümunələrini daxil etmiş və onların hər birinə ayrıca izahatlar yazmışdır. Alimə görə gözəl və səliqəli yazı stili insanın xarakterinə və inkişafına müsbət təsir göstərən, insanda yaxşı həyatı vərdişlər yaradan bir amildir.

Əbdülqəni Nuxəvi yuxarıda deyildiyi kimi xəttatlığa bir fənn kimi xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, yazdığı kitablarda əsasən nəsx, nəstəlik, təliq və başqa xətt nümunələrindən istifadə etmiş və onları heç kəsə bənzəməyən, sırf özünə xas bir üslubda, yüksək incəlik və gözəlliklə yazmışdır. Alim hər hansı bir əsərin üzünü köçürərkən müxtəlif rəngli mürəkkəblərdən və ayrı-ayrı ölçülü qələmlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Əsərin mətnini həmişə qara mürəkkəblə yazsa da, onun bölmələrinin, fəsilələrinin, mövzularının və s. adlarını ayrı-ayrı rəngli mürəkkəblərlə, nisbətən iri şrifflərlə yazmışdır. Bu da onun əlyazmalarına xüsusi estetik gözəllik verməklə bərabər, həm də oxucunun əlyazmadan istifadə etməsini xeyli asanlaşdırır. Belə ki, bu və ya digər əsərdən istifadə edilərkən, onun istənilən bölməsini, fəsilini və ya mövzusunun asanlıqla tapmaq olar. Nümunə olaraq göstərmək olar ki, o, B-733 və M-64 şifrələri altında mühafizə edilən əlyazma toplularının yazılmasında ancaq qara və qırmızı mürəkkəblərdən istifadə etmişsə, B-769 və B-612 şifrəli əlyazma məcmuələrinin hər birinin yazılmasında beş müxtəlif rəngli mürəkkəbdən faydalanmışdır. Bu mürəkkəblərin əksəriyyətini özü hazırlamış və onların bəzilələrinin hazırlanma qaydalarını və reseptlərini B-5545 şifrəli əlyazma toplusunda qeyd etmişdir (434; 281 b).

Yuxarıda göstəriləndiyi kim Əbdülqəni Nuxəvi əsərlərin üzünün köçürülməsində müxtəlif ölçülü qələmlərdən istifadə etmişdir. Bəzi əlyazmalarını adi ölçülü şrifflərlə yazdığı halda, bəzi əlyazmalarını isə, kağıza qənat məqsədilə adi gözlə oxunması çox çətin olan xırda, narın və incə xətt ilə köçürmüşdür. Bunlara misal olaraq M-64 və B-612 şifrəli əlyazma toplularını göstərmək olar. Bu topluların hər birinə daxil edilmiş əsərlərin mətnləri olduqca xırda şrifflərlə yazılmasına baxmayaraq, onlar çox oxunaqlı və aydındır.